

ВІРМЕНСЬКІ ІНСКРИПЦІЇ З ЦЕРКВИ СВЯТОГО ПАНТЕЛЕЙМОНА В ГАЛИЧІ

Стаття присвячена трьом вірменським інскрипціям, які збереглися на стінах церкви Святого Пантелеймона в Галичі. У дослідженні розглянуто кілька відомих нам згадок і відчитань цих інскрипцій у вірменській історіографії, а також версій їхньої появи на стінах храму.

Ключові слова: *Вірменські інскрипції в Галичі, Оганес Халпахчян, Левон Хачікян, Вірменські будівничі, Вірмени у Причорномор'ї.*

1977 року в Москві побачила світ праця кандидата архітектури Оганеса Халпахчяна про культурні зв'язки між Володимиро-Суздальським князівством і Вірменією¹, де окреме місце відводилося церкві Святого Пантелеймона в Галичі. Автор звернув увагу читача на три знайдені вірменською мовою інскрипції², які «[...] служили важливим доказом участі вірмен у будівництві давнього Галича»³. З книжки дізнаємося, що тексти, заховані під штукатуркою пізнішого періоду, знайшли під час реставрації західного порталу 1966 р. На відміну від графіті, ці інскрипції були викарбувані на такій висоті, що дозволяло відвідувачам церкви їх прочитати. На думку автора, це мало б свідчити про їхню важливість: «Один напис викарбуваний з правого боку дверного отвору, другий – на перпендикулярній площині фасаду щоки арки»⁴. Трохи нижче розташовані поодинокі літери третьої інскрипції, яку важко відчитати.

В одній з інскрипцій О. Халпахчянові вдалося відчитати лише дві вірменські літери – *Т* (т) і *С'* (ц)⁵. На його думку, вони схожі на літери,

¹ Халпахчян О. Х. Культурные связи Владимиро-Суздальской Руси и Армении / О. Халпахчян. – М.: Стройиздат, 1977. – 73 с.

² Фотографії цих інскрипцій О. Халпахчян отримав від Т. Трегубова та Івана Могитича, про що повідомляється у статті.

³ Халпахчян О. Х. Культурные связи... – С. 16–18.

⁴ Там же. – С. 21.

⁵ Курсивом подано за правилами наукової транслітерації, натомість поруч, в дужках, згідно з вимовою. Транслітерація вірменських термінів за системою Хюбшмана Майллета з 1913 р.

викарбувані у двомовній вірменсько-сербській інскрипції сербського монастиря Святого Якова у Вітовніцах, датованій 1218 р.⁶. Наступна інскрипція з початку XIII ст. двомовна і, на думку О. Халпахчяна, з'явилася в той самий час, коли викарбували ім'я «Мистислав». Кириличний текст передує вірменському, як і у випадку двомовної інскрипції у Вітовніцах, де сербський текст випереджає вірменський. М. Щепкін відчитав кириличну інскрипцію так: «Допоможи, Господи, допоможи писцєві». З вірменського тексту, за винятком окремих літер, можна відчитати тільки слово *tari* (рік). О. Халпахчян стверджував, що цю двомовну інскрипцію, як і у Вітовніцах, викарбував вірменин, який погано володів старослов'янською. Так дослідник пояснював помилки, допущені в старослов'янській частині тексту, а також той факт, що переписувач цих написів перейшов на вірменомовний текст⁷.

Натомість в найкраще збереженому з трьох вірменських інскрипцій тексті, який відчитав О. Халпахчян, ідеться: «Я Асватур, син Тулайга, писав напис року PŁG⁸ [=1444]»⁹. Ім'я Асватур (*Aswatur*) становить скорочену форму вірменського імені Аствацатур (*Astuacatur, Astwacatur*), що

⁶ Див.: Халпахчян О. Х. К вопросу об армяно-сербских культурных связях // «Պատմա-բանասիրական հանդես» [«Patma-banasirakan hands»]. — 1971. — № 2. — С. 259–262. Пор.: Халпахчян О. Х. Культурные связи... — С. 10, 15, 21. Л. Хачікян вважав, що датування інскрипції було розчитане помилково: замість 1218 р. має бути 1178 р. Ширше див.: 'L .Խաչ Ի Լ յ ան Յ ա յ եր ր հ ի ն Սո ս Կ զ ա յ ու ՚ և Սո ս Կ զ ա տ ն ո ղ ծ ան ա շ ա ր հ ն եր ր զ ր ա, «Բանբեր Մատենադարանի», 1980. — № 13. — С. 50, поклик № 133. Пор.: Хачікян Л. Армяне в Древней Москве и на путях ведущих в Москву / Л. Хачікян. — Ереван, 2009. — С. 67, поклик № 133.

⁷ Халпахчян О. Х. Культурные связи... — С. 21.

⁸ Датування подано за вірменським календарем. Рік PŁG за вірменським календарем — це 1444 р. Він розпочинався 1 грудня 1443 р. і закінчувався 29 листопада 1444 р. (див.: Բ.Թումանյան [Туманян Б.]. Առձեռն տոմարացույց [Настільний календарний вказівник]. — Երևան [Єреван], 1965. — С. 22. У вірменській літературі річні чи місячні дати записували за допомогою вірменських літер. З цього приводу 36 літер поділено на чотири групи по дев'ять. Перша дев'ятка (від Ա [A] до Թ [T']) служила для запису чисел від 1 до 9, наступна (від Ժ [Z] до Լ [L]) — чисел від 10 до 90 (десятки), наступна (від Ը [C] до Զ [J']) — чисел від 100 до 900 (сотні), а остання (від Ի [R] до Կ [K']) — чисел від 1000 до 9000 (тисячі).

⁹ Нижче від інскрипції О. Халпахчян зауважив символ хреста і знак трикутника, ідентифікований ним, як «[...] близький за формою до знаків майстрів-будівельників корінної Вірменії». Див. Халпахчян О. Х. Культурные связи... — С. 21.

означає «даний від Бога». Серед вірмен це чоловіче ім'я, починаючи від пізнього середньовіччя, постійно еволюціонувало, зберігаючи кілька різновидів, зокрема Асватур¹⁰. О. Халпахчян припускав, що оскільки найвживанішим воно було серед вірмен Північного Причорномор'я, то фігурантом напису була особа звідти. Цю теорію він розвинув і застосував для тлумачення іншого імені з інскрипції. На його думку, Тулайг (*T'ulayg*) означає «цегляр», що походить від слова «*tula*» – «цегла», поширеного в діалекті вірмен цього регіону. Отже, спираючись на свідчення про середньовічну традицію передачі професії від батька до сина, історик припускав належність Асватура, ймовірно, до кола ремісників, які брали участь у відновленні церкви. Це могло вмотивувати його викарбувати своє ім'я на такому помітному місці храму¹¹. На жаль, у доступних словниках мені не вдалося знайти підтвердження версії О. Халпахчяна про значення слова «*тула*». Припускаю, що воно виникло на підставі місцевої, радше усної, аніж писемної форми.

1980 року побачила світ стаття Левона Хачікяна «*Вірмени в давній Москві і на шляхах, що вели до Москви*»¹², де автор піддав сумніву правильність того, як відчитав О. Халпахчян в інскрипції ім'я «*Тулайг*» (*Tulajg*), яке, на його думку, мало б звучати «*Толайл*» «*T'olayl*» (*Tolajl*). Нове прочитання, яке дав Л. Хачікян¹³, дозволило запропонувати альтернативу щодо ідентичності згаданої особи: так називали членів релігійної секти, так званих *тондракіанів*, що виникла ще в середині XI ст. на землях історичної Вірменії¹⁴. Цікаво, що вірменський політичний діяч і мислитель Григорій Магістрос, який у середині XI ст. вів непримиренну

¹⁰ Հր. Աճառյան [Ачарян Г.], *Հայոց անձնանունների բառարան* [Словник вірменських власних імен], հատոր Ա[1. 1], Երեւան [Єреван]. – 1942. – С. 233–234.

¹¹ Халпахчян О. Х. Культурные связи... – С. 21.

¹² Լ. խաչիկյան [Хачикян Л.], *Հայերը հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա* [Армяне в Древней Москве и на путях ведущих в Москву] // «Բանբեր Մատենադարանի» [Bander Matenadarani]. – 1980. – № 13. – С. 1–107.

¹³ Л. Хачікян прочитав інскрипцію з фотографії, отриманої від львівського історика Ярослава Дашкевича, про що повідомляється в статті.

¹⁴ Լ. խաչիկյան [Хачикян Л.], *Հայերը հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա* [Армяне в Древней Москве и на путях ведущих в Москву] // «Բանբեր Մատենադարանի» [Bander Matenadarani]. – 1980. – № 13. – С. 50, примітка № 133. Пор.: Хачикян Л. Указ. соч. – С. 67, примітка № 133.

боротьбу з тондракіанами, у своїх листах називав їх, між іншим, «тулаєцинер» (*t'ulayec'iner*), що означає «тулайці». Назва походила від провінції *Толалія* (*Tolalia, Toghalia*) в так званій Малій Вірменії (*Armenii Minor*), де містився центр релігійної секти – село Тондрак¹⁵.

Підвищилася увага до вірменських інскрипцій з церкви Святого Пантелеймона у вірменській історичній науці на рубежі ХХ–ХХІ ст. під час студій, присвячених іншим вірменським інскрипціям з України і Молдови, які видала Академія наук Вірменії. Дослідник Григор Григорян лише цитував вірменську інскрипцію, яку відчитав О. Халпахч'ян, а також згадав про гіпотезу Л. Хачікяна. Він також вказав, що під час його візиту храм вже був відремонтований і, мабуть, інскрипція була прихована під шаром штукатурки¹⁶.

Теорія О. Халпахч'яна про місцеве походження Асватура, аргументована поширенням цього імені серед вірмен з Північного Причорномор'я, доволі суперечлива. Я проглянула вказівники до томів вірменських колофонів, починаючи з XIV–XV ст., сподіваючись знайти хоча б якусь інформацію про імена типу Асватур-Тулайг (*Aswatur-Tulajg*), припускаючи, що тут ідеться про чітко окреслену групу осіб, пов'язаних з писемністю і колом «споживачів» їхньої продукції, до якого як *Асватур* (*Aswatur*), так і *Тулайг* (*Tulajg*) могли ані не належати, ані не мати жодного стосунку. Результати моїх пошуків такі.

Існує безліч згадок імені *Аствацатур* (*Astwacatur*). Зокрема, від початку XIV ст. це чоловіче ім'я досить часто траплялося серед вірмен Старого Криму (вперше згадується 1343 р. в Солхаті)¹⁷. Воно побутувало на півострові й у XV ст.¹⁸. З іншого боку, зовсім не трапляється ім'я *Тулайг*

¹⁵ Գ. Մուրադյան [Мурадیان Г.], *Գրիգոր Մազիստրոսի մատենագրությունը* [Бібліографія Григорія Марістроса] // «Բանբեր Մատենադարանի» [Bander Matenadaran]. – 2014. – № 20. – С. 7.

¹⁶ Ինքնակապույտի վիճակագրությունը VII, Ուկրաինա, Մոլդովա, Կապուց` Գր. Մ. Գրիգորյան [Свод армянских надписей / составил Г. М. Григорян. – выпуск VII : Украина, Молдова]. Երևան [Ереван]. – 1996. – С. 225.

¹⁷ Див. вказівник імен в: *ժողովրդի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ* [Колофони вірменських написів з XIV ст.] (1301–1400), Կապուց Լ.Ս. Խաչիկյան [опрацював Л. С. Хачікян]. – Երևան [Ереван]. – 1950. – С. 678–678.

¹⁸ Див. вказівник імен в: *ժողովրդի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ* [Колофони вірменських написів з XV ст.] (1401–1450), մասնաշարի [Կ. 1] Կապուց Լ.Ս. Խաչիկյան [опрацював Л. С. Хачікян]. Երևան [Ереван]. – 1955. – С. 675–676.

(*Tulaĵg*)¹⁹. Єдина схожість у формі *Толак*, відома лише з рукопису 1481 р.²⁰ На жаль, у тексті не було інформації щодо його місця походження, але згадані поряд з *Толаком* інші імена, як наприклад *Хутлупек* і *Захно*, проливають світло на це питання. Ім'я *Хутлупек*/*Хутлубек*/*Хутлупек* – татарського походження і складається з виразу *хутлу* (*chutlu*) – щасливий, благословенний і *бек* – князь. Серед вірмен воно трапляється з кінця XIII ст.²¹, особливо розселених у містах Причорномор'я, звідки, очевидно, поширилося на вірменську діаспору Польського королівства²². Натомість мені відомі лише свідчення використання імені *Захно*, а також відтворення на цій основі прізвища *Захнович* (*Zachnowicz*), що трапляються серед вірмен саме Польщі і лише з середини XVI ст.²³. Можливо, *Толак* (*Tolak*) зі згаданого рукопису 1481 р. також належав до вірменської діаспори Причорномор'я.

Резюме праць О. Халпахчяна як щодо вірменських написів у сербському монастирі Святого Якова у Вітовніцах, так і вірменських інскрипцій церкви Святого Панталеймона в Галичі містить спільну тезу. Дослідник дійшов висновку, що, крім усього іншого, вірменські написи на обох сакральних об'єктах могли засвідчувати не тільки участь вірменських будівничих, але, можливо, належність в якийсь час храмів місцевим вірменським громадам. Щодо вірменських написів церкви Святого Панталеймона О. Халпахчян зауважив: «Наявність згаданих

¹⁹ Ім'я Тулайг (*Tulaĵg*) відсутнє навіть у «*Словнику власних вірменських імен*», який є унікальним джерелом не тільки до відтворення етимології імен вірмен, а й наведенням джерел з їхніми згадками.

²⁰ Див.: ժեղարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ [Колофони вірменських написів з XV ст.] (1481–1500 pp.), մասն ենոոոոոո [Ч. 3]. Ազգային Լ.Ս. Խաչիկյան [опрацював Л. С. Хачикян]. – Երևան [Єреван]. – 1967. – էջ [S.] 19.

²¹ Հր. Ածառյան [Ачарян Г.] Հայոց անձնանունները քաղաքում [Словник вірменських власних імен], ատոմ Բ [Т. 2], Երեւան [Єреван]. – 1944. – էջ [S.] 556.

²² Про згадки імені *Хутлупек* (*Chutlubek*) в Польському королівстві див.: Stopka K. Lwowscy właściciele ewangelizacji ormiańskiego z XII wieku / K. Stopka // *Lehahayer*. – 2010. – V. 1. – S. 34–35.

²³ *Żywoty sławnych Ormian w Polsce / napisał xiądz Sadok Barącz*. – Lwów, 1856. – S. 393. Так само «*Словник вірменських власних імен*» подає ім'я *Захно* (*Zachno*) лише в контексті вживання у вірменській діаспорі Польщі (див.: Հր. Ածառյան [Hr. Aczarian]. *Հայոց անձնանունները քաղաքում* [Словник вірменських власних імен] ատոմ Բ [Т. 2], Երեւան [Єреван], 1944. – էջ [S.] 164).

вірменських написів не випадкова. Вони могли бути поміщені тільки на вірменській церкві, бо висікання написів на будівлях, особливо культових, які їм не належали, невідоме»²⁴. До схожого висновку він дійшов і щодо сербського монастиря Святого Якова у Вітовніцах: «Вірменський напис, особливості його структури і композиційні прийоми в зодчестві, які практикували у Вірменії, а також деталі церкви Акопа у Вітовніцах свідчать не лише про те, що її звели майстри-вірмени, а й про належність її вірменській колонії»²⁵.

Питання, чи згаданий у вірменомовній інскрипції в Галичі *Толайл/Тулайр* (*Tolajl/ Tulajg*) був місцевим вірменином і чи зберігав зв'язки з далекою Малою Вірменією (*Armenia Minor*) (версія Л. Хачікяна), залишається відкритим для дальших дискусій.

Фото: Халпахчян О. Х. Культурные связи Владимиро-Суздальской Руси и Армении / О. Халпахчян. – М. : Стройиздат, 1977.

Переклад з польської Іванни Папи (Львів, Україна)

Piruz Mnatsakanyan (Yerevan, Armenia)

Armenian inscriptions from the st. Panteleimon church in Halych

The article is devoted to three Armenian inscriptions that remained on the walls of the St. Panteleimon church in Halych. The study examined several references and readings of these inscriptions in the Armenian historiography, and versions of their appearance on the walls of the temple.

Keywords: *Armenian inscriptions in Halych, Oganeg Khalpakhchian, Levon Khachikian, Armenian builders, Armenians in the Black Sea.*

²⁴ Халпахчян О. Х. Культурные связи... – С. 22.

²⁵ Его же. К вопросу... – С. 262.